

VU Research Portal

Het Amsterdamse Athenaeum in het academische landschap van de zeventiende eeuw
Frijhoff, W.T.M.

published in

Athenaeum illustre. Elf studies over de Amsterdamse Doorluchtige School 1632-1877
1997

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Frijhoff, W. T. M. (1997). Het Amsterdamse Athenaeum in het academische landschap van de zeventiende eeuw. In E. O. G. Haitzma Mulier, C. L. Heesakkers, P. J. Knegtmans, A. J. Cox, & T. J. Veen (Eds.), *Athenaeum illustre. Elf studies over de Amsterdamse Doorluchtige School 1632-1877* (pp. 37-65). Amsterdam University Press.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Het Amsterdamse Athenaeum in het academische landschap van de zeventiende eeuw

WILLEM FRIJHOFF

De stichting van het Amsterdamse Athenaeum stelt de historicus voor drie geduchte vragen: waarom op dat moment? Waarom in die stad? Waarom in die vorm? Wat voor ons vanzelfsprekend is geworden, was het niet zonder meer in de ogen van de vroegzeventiende-eeuwer. Mogen we het Athenaeum Illustre van 1632 wel als de Universiteit van Amsterdam in wording zien? Wanneer wij thans naar de ontwikkelingen in het hoger onderwijs van vroeger kijken, hebben wij er moeite mee te abstraheren van onze eigen beelden en vooronderstellingen over de universiteit. Bovendien zijn de meeste bronnen van de vroegmoderne universiteitsgeschiedenis afkomstig van bestuurders en professoren, slechts weinige van de gebruikers. Juist de geleerde bronnen, de stukken die afkomstig zijn van bij het universitair bedrijf betrokken intellectuelen, suggereren vaak een grotere continuïteit dan die waartoe een andere, meer sociaal-cultureel georiënteerde universiteitsgeschiedenis sedert enkele decennia concludeert. De groepsgebonden, intern-wetenschappelijke functie van de universiteit – als werkplaats van wetenschapsontwikkeling en als wetenschappelijk forum voor diegenen die door de academische wereld als haar volwaardige gesprekspartners worden erkend – is immers veel minder aan verandering onderhevig en kan zich gemakkelijker afsluiten voor impulsen van buitenaf dan de relatie tussen hoger onderwijs en samenleving. Beter gezegd: dan de relatie tussen het hoger onderwijs en al die maatschappelijke groepen die er om welke reden ook in geïnteresseerd zijn, wetenschappelijk, cultureel, sociaal, politiek, en zelfs economisch.

Een eenduidig antwoord op de drie bovengestelde vragen is dan ook niet gemakkelijk te geven. Ze raken niet zozeer de interne wetenschapsontwikkeling en het academisch forum als wel de plaats van het hoger onderwijs in een vroegmoderne stad. Veel parameters blijven daarbij min of meer in het duister. Ze kunnen slechts met behulp van een duidelijk onderzoeksmodel, aan de hand van welbewuste hypothesen, of door een gerichte interpretatie van de bronnen worden gereconstrueerd. Zo weten we bijvoorbeeld vrijwel niets van de keuzemotieven van de studenten en hun ouders voor een universiteit, een faculteit of een (beroeps)opleiding. Geen onbelangrijk punt als men beseft dat een universiteit zeker in het verleden nooit zuiver vanwe-

ge de wetenschapsbevordering werd opgericht. Integendeel, het stichtingspatroon van het academisch landschap werd bepaald door de vraag naar onderwijsfaciliteiten of de wens tot verstrekking daarvan. In de zeldzame gevallen waarin een vader ons zijn overwegingen voor studiekeuze meedeelt – zoals Johan van Oldenbarnevelt ten behoeve van zijn zoons in zijn testament van 1592, Hugo de Groot voor zijn neefje Johan van Reigersberch in 1639 of verschillende leden van de familie Huygens voor hun kinderen – is verre van duidelijk of het om in hun milieu courante of juist atypische redenen gaat.¹

Een lokale markt voor hoger onderwijs?

Hinderlijker nog is het ontbreken, tot 1799, van een album studiosorum, een inschrijvingsregister, voor het Amsterdamse Athenaeum dat ons inzicht kan geven in de lokale markt voor hoger onderwijs.² We kunnen nu zelfs niet bij benadering bepalen voor welke sociale of culturele groepen het Athenaeum betekenis had en al evenmin of, en in hoeverre, het buiten de stadsgrenzen recruteerde. Uitspraken daarover kunnen bij gebrek aan nader onderzoek dan ook niet meer dan een slag in de lucht zijn. Hoe voorzichtig we met zulke hypothesen over de plaats van een instelling van hoger onderwijs in de lokale samenleving moeten zijn, bewijst een analyse van het album studiosorum van het andere Athenaeum dat in de zeventiende eeuw ver buiten de stadsgrenzen bekendheid verwierf, namelijk dat van Deventer, in 1630 geopend.³ Het aandeel van de studenten uit de stad Deventer en het gewest Overijssel, bij de oprichting weinig meer dan éénderde van het totaal, groeide daar in een eeuw tijds tot bijna 80 procent in het tweede kwart van de achttiende eeuw, ten nadele van de studenten uit de andere gewesten en het buitenland. Na 1750 liep het echter weer terug. Het stabiliseerde zich vanaf het laatste kwart van de achttiende eeuw op ruim de helft van het totaal. Juist die wisselende aantrekkingskracht wijst

- 1 S.P. Haak (ed.), *Johan van Oldenbarnevelt. Bescheiden betreffende zijn staatkundig beleid en zijn familie I* [RGP, 80] ('s-Gravenhage, 1934) p. 240-241: zowel het toekomstig studiecursus van de twee broers te Leiden als hun zevenjarige grand tour worden daarin nauwkeurig beschreven; B.L. Meulenbroek (ed.), *Briefwisseling van Hugo Grotius X* [RGP, 154] ('s-Gravenhage, 1976) p. 495; J.H.W. Unger (ed.), 'Aanteekeningen over Christiaan Huygens, den Jongen', *Oud-Holland* 3 (1885) bijlage C; Rudolf Dekker, 'Een bedorven mens? Problemen rond opvoeding en onderwijs in de 17e eeuw in het dagboek van Constantijn Huygens jr.', *Jeugd en samenleving*, 19 (1989) p. 708-717.
- 2 Zie het archief van de Hoogleraren aan het Athenaeum (GA Amsterdam), beschreven in I.H. van Eeghen, *Inventaris van archieven betreffende de Latijnsche School, het Athenaeum en gezelschappen van studenten aan het Athenaeum te Amsterdam* (Amsterdam, 1946) p. 13.
- 3 W. Frijhoff, 'Deventer en zijn gemiste universiteit: het Athenaeum in de sociaal-culturele geschiedenis van Overijssel', *Overijsselse historische bijdragen* 97 (1982) p. 45-79; J.C. van Slee, *De Illustre School te Deventer 1630-1878* ('s-Gravenhage, 1916).

op veranderende functies: stadsacademie, gewestelijk instituut voor hoger onderwijs, vooropleiding voor de universiteit, beroepsopleiding voor leraren en predikanten, centrum van geleerdheid met internationale aantrekkingskracht.

Ook het Amsterdamse Athenaeum zal in de loop van de eerste twee eeuwen van zijn bestaan zulke veranderende functies hebben gehad. Bij gebrek aan gegevens over de studenten en de feitelijke onderwijsactiviteiten gaan ze grotendeels schuil achter de duurzaamheid van de instelling en haar professorenkorps, en de meer of minder hechte banden daarvan met andere docenten: lectoren in de anatomie, de botanie, de oosterse of moderne talen, de wis-, sterren- en zeevaartkunde. De geleidelijke uitbouw van het Athenaeum met leerstoelen in de rechtswetenschap (1640), de geneeskunde (1660), de theologie (1686), en in de achttiende eeuw met verschillende takken van de natuurwetenschappen, suggereert dat het Athenaeum langzaam maar zeker naar een quasi-facultaire structuur toegroeide en zo een impliciete concurrent van de Leidse academie werd. Dat blijkt ook wel uit de bevinding dat het Athenaeum pas in 1657, wanneer het geleidelijk de contouren van een klassieke hogeschool gaat aannemen, voor het eerst in een reisverslag van een buitenlands reiziger wordt genoemd.⁴ Maar juist het ontbreken van een formele faculteitsstructuur gaf de studenten de mogelijkheid zelf allerlei onderwijspaden uit te zetten en zich per saldo weinig van het traditionele curriculum aan te trekken.

In feite kenmerkt de geschiedenis van bijna elke instelling van hoger onderwijs zich door een verscheidenheid van functies, in wisselende combinaties en met een in de tijd veranderende intensiteit. Zo was de Leidse universiteit om beurten een echt wetenschappelijk forum voor aankomende geleerden, een verlengstuk van de Latijnse school voor jongeren uit betere kringen die het echte leven wilden leren kennen, een centrum van min of meer vrijblijvend wetenschapstoerisme voor liefhebbers uit andere landen en gewesten, een halteplaats voor de sociale en culturele educatie van de Centraal-Europese aristocratie op grand tour, en in sommige perioden dat alles tegelijk. Ze was zowel een studiecentrum voor wie zich als wiskundige, jurist, predikant of medicus wilde bekwamen, als een prestigieuze promotie-universiteit voor wie de nodige bekwaamheden reeds elders had verworven. De academie van Harderwijk is zelfs een extreem geval van zo'n nevenschikking van functies: ondanks de onuitroeibare – en niet geheel van waarheidszin verstoken – clichés over het gemak waarmee men te Harderwijk zijn geld voor een promotiebul kon inruilen, was

4 Aldus blijkt uit de gegevens verzameld door J.N. Jacobsen Jensen, *Reizigers te Amsterdam. Beschrijvende lijst van reizen in Nederland door vreemdelingen vóór 1850* (Amsterdam, 1919) en *Supplement* (Amsterdam, 1936). Het betreft het dagboek van de Duitser Adam Samuel Hartmann over de jaren 1657-1659.

de Gelderse academie in feite voor de helft van de Gelderse studenten en voor twee op de vijf niet-Geldersen een echte studie-universiteit, waar men kwam om langdurig te leren zonder te promoveren, terwijl de buitenlanders (en in de zeventiende eeuw ook de Hollanders, met name de Amsterdammers) er juist vrijwel uitsluitend kwamen om in enkele dagen een lichte doctorshoed te verwerven.⁵

Laten we desondanks een poging wagen langs een omweg het potentiële publiek van het Athenaeum iets duidelijker in beeld te krijgen en de levensvatbaarheid ervan als instelling van hoger onderwijs iets meer te onderbouwen. Een steekproef in de inschrijvingsregisters van de Nederlandse en buitenlandse universiteiten levert ons voor het jaar 1649 (waarvoor die registers in Nederland het meest volledig zijn bewaard) de namen van negenenzestig nieuw ingeschreven studenten op die Amsterdam als geboorte- of woonplaats opgaven. Twintig daarvan betreffen buitenlandse universiteiten (Leuven elf, Orleans vier, Padua drie, Bremen één, Koningsbergen één – maar deze lijst is zeker niet volledig). Wellicht moeten daar nog wat namen aan worden toegevoegd van studenten die voorafgaand aan hun inschrijving wel in Amsterdam hadden gewoond maar niet als zodanig herkenbaar zijn omdat ze een andere geboorteplaats noemden. Als we ervan uitgaan dat de grofweg circa 2000 jongens die twee decennia eerder jaarlijks in Amsterdam werden gedoopt, volgens het sterfjepatroon van die tijd een groep van ongeveer 900 jongemannen in de leeftijd van twintig jaar opleverden, betekent dit dat minstens zeven procent van de jongeren hoger onderwijs buiten de stad volgde – beslist een fors percentage voor die periode.⁶ Wel is het zo dat nogal wat studenten ook in andere jaren in de inschrijvingsregisters voorkomen, soms wegens een herinschrijving aan dezelfde universiteit, soms aan meerdere, vanwege een studiereis. Eén student uit de groep van negenenzestig vinden we al in het jaar 1649 aan twee universiteiten, namelijk de theologiestudent Timotheus Littoir of Lethoor, zowel in Utrecht als in Franeker aangetekend. Het percentage beginnende studenten zal over de hele periode dus lager zijn geweest, wellicht ongeveer de helft, zoals nauwkeurig onderzoek naar het studiecursus

5 W. Frijhoff, 'Hoe Gelders was de Gelderse academie?', *Bijdragen en mededelingen 'Gelre'* 72 (1981) p. 119-137.

6 Zie voor de doop- en bevolkingscijfers: Hubert Nusteling, *Welvaart en werkgelegenheid in Amsterdam 1540-1860. Een relaas over demografie, economie en sociale politiek van een wereldstad* (Amsterdam-Dieren, 1985) p. 235, p. 242. Het globale percentage studenten in de betrokken leeftijdsgroep is elders in Europa in die periode maar heel zelden hoger geweest dan vier procent, al geldt vanouds de vuistregel dat steden, en met name universiteitssteden, meer dan gemiddeld van zulke regionale voorzieningen profiteerden. Zie voor de numerieke gegevens de literatuur opgegeven in noot 13.

van de Zutphense studenten in dat tijdvak leert.⁷ Dat betekent altijd nog dat zeker drie tot vier procent van de mannelijke leeftijdsgroep toen enige tijd hoger onderwijs buiten Amsterdam genoot.

Maar in het jaar 1649 was het Athenaeum al zeventien jaar in bedrijf. De beide eerste professoren, Barlaeus en Vossius, waren in respectievelijk januari 1648 en maart 1649 overleden, maar beide plaatsen waren onmiddellijk opgevuld en vanaf 1640 was er tevens een hoogleraar in de rechtswetenschap. Naast het hoger onderwijs buiten de stad moet dus een onbekend percentage jongeren dat aan het Athenaeum zelf hebben gevolgd, hetzij bij wijze van propedeuse, hetzij als een meer of minder afgeronde opleiding in de letteren of rechten, hetzij gewoon om wat in de wetenschap te liefhebben. Een deel van die groep zal identiek zijn geweest met de bovengenoemde negenenzestig. Iets minder dan de helft daarvan vinden we bijvoorbeeld in Leiden terug. Van de tweeëndertig Amsterdammers uit het inschrijvingsjaar 1649 aldaar gaven er drie de leeftijd van dertien of veertien jaar op. Zonder twijfel waren dat leerlingen van de hogere klassen van de Latijnse School. Zij gingen daarmee zeker voor het Amsterdamse Athenaeum verloren, want de Leidse Latijnse School liep als vanzelf over in de academie. Van de overigen valt de relatief hoge inschrijvingsleeftijd op. Eén student in de filosofie heet weliswaar zestien jaar oud, één in de geneeskunde achttien jaar, maar alle overigen geven als leeftijd twintig (negentien maal), eenentwintig (driemaal), tweeëntwintig (tweemaal), drieëntwintig (eenmaal), vierentwintig (eenmaal) of vijfentwintig jaar (eenmaal) op. Hoewel ronde leeftijdscijfers als twintig of vijfentwintig jaar wel enigszins mogen worden gewantrouwd, zijn deze getallen beslist aan de hoge kant voor de vroegmoderne periode, waarin jongeren vaak al op zestien-, zeventien- of achttienjarige leeftijd klaar waren voor de universiteit. Ze suggereren dat de meeste Amsterdamse studenten reeds een jaar of twee, zoniet langer, aan het Athenaeum van hun vaderstad hadden gestudeerd alvorens naar Leiden te gaan.

Ook de opgave van de faculteit van inschrijving wijst in die richting: slechts één van hen gaf als studie de 'litterae' op, hier vermoedelijk een aanduiding voor de laagste trap van het propedeutisch onderwijs, tien noemden zich student in de 'philosophia' (wellicht de artes in bredere zin), tien anderen gingen onmiddellijk de rechten in, vijf de geneeskunde, drie de theologie. Voorafgaand aan de Leidse universiteit gaf het Amsterdamse Athenaeum de jongeren uit die stad dus wellicht een vorm van propaedeutische opleiding die hun van enkele jaren onderwijs aan de academie ontsloeg. Dat gold ongetwijfeld ook voor de Amsterdammers te Utrecht (elf, waarvan één in de theologie; de studierichting van de rest is onbekend), Fran-

7 Zie W. Frijhoff, 'Étudiants et gradués dans une société locale: la ville de Zutphen en Gueldre du Moyen-Âge au début du XIXe siècle', *Lias* 22 (1995) p. 241-275, hier p. 272.

ker (zes, waarvan één in de filosofie, één in de geneeskunde, één in de rechten, twee in de theologie) en Harderwijk (één in de filosofie). Daartegenover staan in datzelfde jaar 1649 elf rooms-katholieke Amsterdammers die in een Leuvens college (in tien van de elf gevallen het college van het Varken) hun Latijnse opleiding hadden voltooid en nu aan de universiteit van Leuven zelf verder gingen studeren. Voor hen was het Amsterdamse Athenaeum niet weggelegd. Ondanks alle lacunes van de bronnen, en de vele slagen die we bij zulke berekeningen om de arm moeten houden, zal duidelijk zijn dat er in de eerste helft van de zeventiende eeuw onder de Amsterdamse jongeren wel degelijk een markt voor lokaal hoger onderwijs was. Op die markt waren in 1649 al verschillende concurrenten actief: de Leidse academie, die zich gaarne als de enige echte universiteit van Holland profileerde, of de nabije academies van Utrecht en Harderwijk. Voor de Amsterdamse katholieken waren, naast de grote jezuïetencolleges rondom de Republiek (zoals die te Antwerpen, Mechelen, Emmerik, Münster), de katholieke universiteiten te Leuven, Dowaai, Keulen en verderop in Europa een goed alternatief; de luthersen konden gemakkelijk naar Duitsland.

In hoeverre de bestuurders en professoren van het Athenaeum op dat lokale vraagpatroon hebben ingespeeld dan wel min of meer bewust hebben geprobeerd het in hun eigen voordeel bij te stellen, blijft vooralsnog een open vraag. Er bestaan slechts enkele inschrijvingslijsten voor afzonderlijke colleges in de late achttiende eeuw, zoals die van de jurist H.C. Cras voor de jaren 1771-1802.⁸ Alleen een nauwkeurige reconstructie van de individuele studiepatronen van de Amsterdamse studenten uit de zeventiende en achttiende eeuw, en hun identificatie, kan duidelijk maken in hoeverre aan inschrijving te Leiden of elders een studiefase in Amsterdam vooraf ging, en wat dat kan betekenen.⁹ Vanaf 1685 zijn een aantal seriële bronnen voor de Latijnse School van Amsterdam beschikbaar.¹⁰ Weliswaar verschaffen ze geen sluitend beeld, maar in combinatie met de universitaire inschrijvingen kunnen wel enkele betrouwbare hypothesen over de ontwikkeling worden opgesteld. Dat uiterst tijdrovende onderzoek is echter nog niet verricht. Bovendien zegt het ons niets

8 *Album Academicum van het Athenaeum Illustre en van de Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam, 1882; 2e uitgebr. druk 1913). De lijsten van professor Cras op p. 163-167. De plaats van herkomst van de studenten vinden we noch op de lijsten van Cras noch (althans tot 1815) in het album zelf.

9 In het Familiearchief Backer (GA Amsterdam), inv. nr. 344, berust een lijst van vierendertig leerlingen van de op één na hoogste klas van de Latijnse School op de Nieuwe Zijde uit kort na 1640. Bijna de helft daarvan werd als student te Leiden en Utrecht getraceerd, aldus I.H. van Eeghen, W.Gs. Hellinga & H. de la Fontaine Verwey, *Het illustere begin van het Athenaeum* (Amsterdam, 1957) p. 11.

10 Van Eeghen, *Inventarissen*, p. 8-12.

over de studenten die zich met een studie aan het Amsterdams Athenaeum zelf tevreden stelden, aangezien we die nu juist niet kennen, terwijl degenen die om te promoveren of anderszins naar elders moesten gaan daarentegen een te zwaar accent op het totaalbeeld dreigen te leggen.

Niet alleen de gangbare benadering van het Athenaeum als geleerd forum, maar ook de indirecte aanpak, via het studiepatroon van Amsterdamse studenten, zal dus bijna noodzakelijkerwijs leiden tot een bevestiging van het klassieke beeld van het Athenaeum als traditioneel onderwijsinstituut. In het volgende willen we daarom proberen dit beeld, hoe waarschijnlijk het op zichzelf ook moge zijn, te differentiëren aan de hand van een aanvullende benadering. Daartoe zullen we de nieuwe vormen en typen van hoger onderwijs die in de stichtingsjaren van het Athenaeum her en der in Europa van de grond kwamen analyseren en de plaats van het Athenaeum in dat veranderende academische landschap onderzoeken. De stukken uit het proces tussen Amsterdam en Leiden, die beide in 1631 tot een afbakening van hun academische intenties brachten, zullen daarbij goede diensten bewijzen. Die benadering draagt noodzakelijkerwijs een hypothetisch karakter omdat ze een aantal omtrekkende bewegingen moet maken. We zullen de vragen dan ook inbedden in een dubbel kader: dat van de verhouding tussen stad en universiteit en dat van het Amsterdamse antwoord op de vraag naar stadgebonden hoger onderwijs.

Stad en hoger onderwijs

Een hoofdstad des lands zonder universiteit kunnen wij ons thans niet meer voorstellen. Een volwaardige inrichting van hoger onderwijs is bij uitstek een attribuut van grootstedelijkheid geworden.¹¹ In huidig Amsterdam is de oude universiteit zelfs zo sterk met de stad versmolten dat wel van een 'stadsuniversiteit' wordt gesproken. Niet alleen door de bestuurders die haar nog niet zo lang geleden als stedelijke instelling financierden, maar ook door de gebruikers en de stadsbewoners zelf. In haar fysieke vorm is de universiteit er co-extensief met het stadsgebied en het stedelijk levenspatroon: het centrum van de universiteit staat in het centrum van de stad, de overige gebouwen staan door de hele stad verspreid, instituten en faculteiten gebruiken alle historische vormen en lagen van de stadsbebouwing, de universiteitsbibliotheek is een centraal stedelijk zenuwcentrum, studenten en docenten leven overal in de stad, en de aanwezigheid van een volwaardige universiteit is op haar beurt een motief voor tal van andere instellingen en bedrijven om zich in de stad te

11 Ik moge hiervoor verwijzen naar mijn bijdrage 'Hoger onderwijs als inzet van stedelijke naijver in de vroegmoderne tijd', in: P.B.M. Blaas & J. van Herwaarden (ed.), *Stedelijke naijver. De betekenis van interstedelijke conflicten in de geschiedenis. Enige beschouwingen en case-studies* ('s-Gravenhage, 1986) p. 82-127.

vestigen. Behalve een attribuut is de universiteit dus ook een factor van grootstedelijkheid. Ze vormt sociale en culturele netwerken in de stad, ondersteunt haar economie en trekt mensen en initiatieven van buiten aan.

Een universiteit kan thans dan ook tevens worden beschouwd als een basiskennmerk van centraliteit. In het centrale-plaatsen-model van W. Christaller (1933), dat door een aantal historisch-geografen en sociaal-economische historici wordt gehanteerd, speelt de hiërarchie van schooltypen een grote rol: een universiteit en een Latijnse School kwalificeren een vroegmoderne stad in dat model als een plaats met een primair verzorgingsniveau.¹² Hoe hoger het schooltype, des te groter is de uitstraling van de stad in een wijde regio. Met zijn oorspronkelijk dubbele Latijnse School – een zeldzaamheid in de Nederlanden – had Amsterdam vanaf het begin dus een goede troef in de hand. Omgekeerd doet het gebrek aan een universiteit afbreuk aan het grootstedelijk karakter van een agglomeratie. Het in veel opzichten atypische Den Haag is thans nog maar een schijnbare uitzondering, want sinds de nieuwe Wet op het Hoger en Wetenschappelijk Onderwijs van 1992 is ook het daar gevestigde International Institute of Social Studies, reeds in 1960 erkend, op dezelfde voet als de universiteiten gerechtigd academische graden te verlenen. Een universiteitsstad fungeert zo als het centrum van een wijde omgeving, op een hoger aggregatieniveau dan de stad die slechts lagere vormen van onderwijs heeft te bieden (middelbaar en beroepsonderwijs). Het bezit van een universiteit is een felbegeerd goed omdat het de stad een duidelijke centrumfunctie in een wijde regio geeft. Alleen zo valt de hardnekkigheid te verklaren waarmee steden als Rotterdam of Maastricht zich in het bezit van een universiteit hebben vastgebeten. Opheffing van haar universiteit is zo ongeveer de grootste vorm van gezichtsverlies die een stad kan overkomen en de grootste slag die aan haar regionale uitstraling kan worden toegebracht. Niet alleen door het feitelijk verlies, maar vooral doordat de stad dan wegzinkt naar een lager niveau van centraliteit en op termijn haar potentieel aan creativiteit en allerlei andere voordelen van wetenschappelijke of technologische aard dreigt te verspeelen.

Dat is bepaald niet altijd zo geweest. In de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd werd de universiteit door de stedelijke magistraat vaak gewantrouwd en geweerd als een factor van onrust. Grote steden verzetten zich nogal eens tegen de vestiging van een universiteit binnen hun muren. Zelfs in Parijs, de grootste stad van de Europese middeleeuwen, lag de universiteit niet in het stadsgebied zelf maar op de

12 Zie voor Nederland met name F.M. Dieleman, 'De centrale plaatsentheorie van Christaller', *Geografisch tijdschrift* 5 (1971) p. 543-563; en de dissertatie van Clé Lesger, *Hoorn als stedelijk knooppunt. Stedensystemen tijdens de late Middeleeuwen en vroegmoderne tijd* (Hilversum, 1990) p. 100-104. Meer in het algemeen P. Kooij, *Stadsgeschiedenis* (Zutphen, 1989).

linker Seine-oever, in een aparte jurisdictie waar ook allerlei andere buitenstaanders en buitenlanders talrijk waren, later treffend het 'Quartier latin' genoemd. Daar lagen ook de wooncolleges voor docenten en studenten, de boekhandels, de nodige kroegen en herbergen, en de overige voorzieningen voor het intellectuele en het studentenleven.

Veel grote, belangrijke steden hadden geen universiteit.¹³ Dat gold in de middeleeuwen bijvoorbeeld voor Lyon, Marseille, Rouaan, Antwerpen, Gent, Brugge, Londen, York, Venetië, Milaan of Palermo. Het geval Lissabon illustreert waar het probleem lag. Daar had de Portugese koning een universiteit opgericht die in 1290 door de paus werd erkend. Maar toen er heftige rellen tussen de burgers en de studenten waren uitgebroken, besloot de koning in 1308 eens en voor al de universiteit naar het rustige Coïmbra te verleggen. Af en toe ging er een instituut of wat tussen de twee steden heen en weer, maar eerst in 1911 kreeg Lissabon opnieuw een echte universiteit. In Barcelona stichtte de koning van Aragon in 1401 een universiteit, maar de Raad van Honderd (de vroedschap), bezorgd om de semi-permanente onrust die in andere universiteitssteden heerste en ook wel om de koning te laten zien wie er in de stad de baas was, weigerde die te erkennen. Eerst vijftig jaar later richtte de stad zelf een hogeschool naar eigen snit op, die vervolgens als universiteit werd erkend. Andere hoofdsteden waren evenmin gulzig. Nog afgezien van de misdeelde hoofdsteden van verschillende Noord-Nederlandse gewesten (Leeuwarden, Arnhem, Zwolle, Den Haag), kreeg Madrid eerst in 1822 een universiteit (door overbrenging uit Alcalà), Londen in 1826, Berlijn in 1810, Oslo (toen nog Christiania) in 1811, Warschau in 1817, München in 1826 (ze was eerst te Ingolstadt, sinds 1802 te Landshut gevestigd geweest), Bern en Brussel in 1834.

In veel grote steden was de situatie zoals in Lissabon, Madrid en München: er was wel een universiteit in de buurt, maar ver genoeg van de stad om geen ordeproblemen te veroorzaken en de andere functies van de stad niet te hinderen. Het werkzame, sobere en brave ethos van de handel en de nijverheid, de civiele moraal en de burgerlijke orde werd door de middeleeuwse en vroegmoderne bestuurders gewoonlijk onverenigbaar geacht met wat zij enerzijds als de improductiviteit, verkwisting en lanterfanterij, anderzijds als de arrogantie, kritiekzucht en gewelddadigheid van

13 Zie voor de ontwikkeling van het universitaire landschap in Europa: Jacques Verger, *Les universités au Moyen Âge* (Parijs, 1973); Walter Rüegg (gen. ed.), Hilde de Ridder-Symoens (ed.), *A History of the University in Europe* (Cambridge, 1992-). Verschenen zijn deel I: *Universities in the Middle Ages* (1992) en II: *Universities in Early Modern Europe, 1500-1800* (1996). Zie in laatstgenoemd deel in het bijzonder het hoofdstuk *Patterns*, p. 43-110 door W. Frijhoff.

het intellectuele wereldje zagen. Vaak werd dat nog versterkt door de aparte rechtspraak die de universiteit genoot en die niet zelden aanleiding gaf tot klassejustitie.¹⁴ De universiteit van Neurenberg werd door de stedelijke magistraat in 1577 dan ook opzettelijk in het nabije stadje Altdorf gezet, waar de studenten geen kwaad konden doen, Venetië vergenoegde zich met die van het evenmin verre Padua. Moskou, in het intussen sterk op West-Europa georiënteerde Rusland, kreeg eerst in 1755 een echte universiteit. Lyon, een grote handelsstad die al met een roerig volkje van zijdewevers te stellen had, bleef tot ver in de negentiende eeuw wars van elke vorm van hoger onderwijs die niet onder strenge controle stond. Grote havensteden waren al helemaal slecht bedeed. Venetië en Londen zijn al genoemd. Hamburg heeft tot 1919 op haar universiteit moeten wachten, Antwerpen tot 1965, Rotterdam tot 1973 (al was er sinds 1913 feitelijk al wel een faculteit in de vorm van een handelshogeschool). De Zweedse hoofdstad Stockholm heeft zelfs tot 1960 kunnen leven met de universiteit van Uppsala op enkele tientallen kilometers afstand en een aantal gespecialiseerde instituten in de stad zelf. De heel recente universiteit van Marseille is nog steeds niet meer dan een aftakking van de aloude alma mater van Aix-en-Provence.¹⁵

De stichting van een universiteit in een grote stad sprak dus allerm minst vanzelf. Het is belangrijk dit voor ogen te houden wil men de betekenis van de stichting van het Amsterdamse Athenaeum op haar waarde kunnen schatten. De redenen van die terughoudendheid zijn niet moeilijk te raden. Een kritische instelling en de principiële gelijkheid van ieders stem die in wetenschapsoverdracht besloten ligt, strookten niet met de structuur van het middeleeuwse en vroegmoderne stedelijk leven, in wezen op het behoud van de heersende geestelijke en civiele orde gericht en van standsdenken doortrokken. Vandaar dat zelfs de kerken, die met het oog op de opleiding van hun ambtsdragers vaak als eersten om de stichting van een universiteit vroegen, in tweede instantie bijna steeds een kritische houding jegens de universiteit innamen. Zo ook in de Noordelijke Nederlanden. Te beginnen met de Leidse academie

14 Zie voor Nederland: Marc Wingens, 'Zur Vermeidung der Schande: Organisation und strafrechtliche Tätigkeit der Universitätsgerichte in der Republik der Niederlande (1575-1811)', in: Heinz Mohnhaupt & Dieter Simon (ed.), *Vorträge zur Justizforschung. Geschichte und Theorie I* (Frankfurt am Main, 1992) p. 79-101.

15 Betrouwbare gegevens over de afzonderlijke universiteiten vindt men in het door nationale specialisten samengestelde repertorium van Lubor Jílek (ed.), *Historical Compendium of European Universities* (Genève, 1984). Op weinig gebieden van het historisch bedrijf tiert de mythologie zo welig als op dat van de universiteitsstichtingen; voor dit repertorium zijn alle data nauwkeurig gecontroleerd.

gaf de roep om een theologieopleiding in de meeste gewesten de doorslag bij de oprichting van een universiteit en aan theologieprofessoren was nooit gebrek, maar de Nederduitse Gereformeerde kerk heeft de universitaire diploma's nooit als voldoende willen erkennen. Ze eiste een of meer aanvullende examens om de bekwaamheid van de kandidaten tot het predikambt te testen.¹⁶

Juist die wantrouwige houding werkte de universitaire vrijheid echter weer in de hand en leidde tot allerlei vormen van theologieonderwijs buiten de academies: niet alleen bij afzonderlijke predikanten of onder de hoede van de classis, maar ook aan illustre scholen en athenaea zonder promotierecht, waarop de kerk per saldo soms nog minder greep had. De latere Illustre School van Middelburg werd in mei 1611 door de rechtzinnige stadsregering zelfs uitdrukkelijk als een 'Collegium theologiae' opgezet.¹⁷ Universitaire graden waren voor een predikant immers toch niet van belang, goed onderwijs volstond. In dit geval hoefde daar niet aan te worden getwijfeld: Middelburg had de rechtzinnige professor Franciscus Gomarus in hoogsteigen persoon uit Leiden gehaald. Hij had daar de liberale theoloog Jacobus Arminius tegenover zich gevonden en dreigde zich na diens overlijden (1609) met de sociniaans georiënteerde Conradus Vorstius te moeten meten. Gomarus achtte Arminius 'een sant te rekenen bij dezen doctor ignorantiae', trok de consequenties uit die benoeming en ging naar het weldenkender Zeeland.¹⁸ Maar dat de stad Middelburg meer voor ogen stond dan een vroom seminarie op een afgezonderde plek, zoals de Staten hadden bepleit en Gomarus hoopte, bleek onmiddellijk al uit de vrijdom van stadsaccijnzen op wijn en bier die de studenten naar Leids voorbeeld werd verleend. Die vrijdom riep op tot een actief studentenleven waar de plaatselijke middenstand van zou profiteren. Drie jaar later, in februari 1614, kwam de aap uit de mouw. De stad vroeg de Staten van Zeeland om subsidie voor de oprichting van een 'Collegium Theologicum en Hoge Schoole'. De Staten, altijd goed voor een besparing,

16 Zie voor een en ander F.A. van Lieburg, *Profeten en hun vaderland. De geografische herkomst van de gereformeerde predikanten in Nederland van 1572 tot 1816* [diss. VU Amsterdam 1996] (Zoetermeer, 1996); Willem Frijhoff, 'Inspiration, instruction, compétence? Questions autour de la sélection des pasteurs réformés aux Pays-Bas, XVIe-XVIIe siècles', *Paedagogica historica* 30, n° 1 (1994) p. 13-38, ook in: Dominique Julia (ed.), *Aux sources de la compétence professionnelle. Critères scolaires et classements sociaux dans les carrières intellectuelles en Europe XVIIe-XIXe siècles* (Gent, 1994) p. 13-38.

17 Zie Willem Frijhoff, 'Zeelands universiteit: hoe vaak het mislukte, en waarom', *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1987) p. 7-41, hier p. 8-9; ook in: *Worstelende wetenschap. Aspecten van wetenschapsbeoefening in Zeeland van de zestiende tot in de negentiende eeuw* (Middelburg, 1987) p. 7-41.

18 Geciteerd naar het lemma Gomarus (Franciscus), in *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* VII (Leiden, 1927) kol. 483-486, hier kol. 485.

antwoordde in juli 'dat nadat men niet en [had] gepraetendeerd een gehele Universiteit te erigeren [oprichten], maar een Collegium, dat het Land geene kosten behoorde te dragen'. Daarmee werd tegelijk een netelig probleem omzeild waarmee andere initiatiefnemers al spoedig te maken zouden krijgen. Bij wie lag immers het stichtingsrecht?

Stichters, privileges en erkenning

Universiteiten waren in principe geen stichting van een stad, maar van de hoogste, soevereine overheid. Dat waren in de Republiek de gewestelijke Staten.¹⁹ Wel was de stad soms de gangmaker, met name in regio's met een aloude stedelijke cultuur (Catalonië, Rijnland) of in de Italiaanse stadstaten. Ook bij de pauselijke stichting van een universiteit in de havenstad Bordeaux in 1441, bijvoorbeeld, waren de aartsbisschop en het stadsbestuur de initiatiefnemers. In de Noordelijke Nederlanden ging het niet anders. In Utrecht bestond op dat moment al een hoogwaardige vorm van voortgezet onderwijs die de artes-faculteit gedeeltelijk overlapte, de Hieronymusschool, maar het zou nog twee eeuwen duren voordat daar een volledige instelling van hoger onderwijs kwam, de Utrechtse universiteit (1636). Zij kwam in werkelijkheid voort uit een Illustre School die vier jaar eerder tegen de wil van de Staten in door het stadsbestuur was opgericht en in 1634 geopend. Zo'n Gymnasium Illustre was een instelling van hoger onderwijs met een of meer faculteiten en/of enkele leerstoelen maar zonder privilege of promotierecht. Zonder die monopoliepositie bij de verlening van de graden bleef het moeilijk om in een dichtbezaaid universitair landschap professoren van naam aan te trekken, het onderwijsniveau te handhaven en met een voldoende instroom van studenten te overleven. Meer dan zo'n illustre school had de stedelijke magistraat ook niet kunnen oprichten.

Het stichtingsrecht van een universiteit werd vanouds beschouwd als een 'ius regale', dat de soeverein was voorbehouden. Vandaar het falsum op naam van koning Filips II dat de Staten van Holland naar aanleiding van de stichting van de Leidse universiteit vervaardigden en op 6 januari 1575 dateerden.²⁰ Wilde die instelling rechtsgeldigheid bezitten, dan moest zij door de wettige vorst zijn ingericht. Toen was dat nog steeds Filips II – die het initiatief dan ook al spoedig wraakte

19 Zie over het soevereiniteitsprobleem laatstelijk J.L. Price, *Holland and the Dutch Republic in the Seventeenth Century. The Politics of Particularism* (Oxford, 1994).

20 Facsimile in: M.W. Jurriaanse, *The Founding of Leiden University* (Leiden, 1965); in Nederlandse versie *De stichting van de Leidse universiteit* (Leiden, 1965). Tekst in: P.C. Molhuysen (ed.), *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche universiteit I* ('s-Gravenhage, 1913) p. 1*-9*. Zie verder P.C. Molhuysen, *De voorrechten der Leidsche universiteit* [Meded. KNAW, afd. Letterkunde, serie B, 58] (Amsterdam, 1924); G.N.P. Hasselaer, *Dissertatio inauguralis de juribus quibusdam singularibus Academiae Lugduno-Batavae* (Leiden, 1776).

(edict van 26 maart 1582). Dat vorstelijk voorrecht was niet verbonden aan het hoger onderwijs als zodanig, maar aan het recht van de universiteit om diploma's te verlenen die ook buiten haar eigen domein geldig waren, dus in heel het territorium van de vorst, ja in heel de christenheid (vandaar het pauselijk privilege in de middeleeuwen en voor katholieke universiteiten nog tot in de achttiende eeuw).²¹ Vanwege die algemene geldigheid (het 'ius ubique docendi') werd de universiteit een 'studium generale' genoemd, dit in tegenstelling tot het gewone 'studium' of 'studium particulare', een eenvoudige instelling van hoger onderwijs die geen algemeen geldige graden kon verlenen. Zo'n school kon gesticht worden door een kloosterorde, door een lagere overheid of door een stadsbestuur, maar alleen de soevereine macht kon het felbegeerde privilege verlenen. Wie als soeverein gold, was niet eens altijd duidelijk. Bezettende mogendheden maakten soms van hun macht gebruik om universiteiten te stichten en zich zo van een intellectuele legitimatie te verzekeren. Zo handelden de Zweden bijvoorbeeld in Dorpat (thans Tartu, Estland) in 1630. De oprichting van een scharminkelige illustre school van gereformeerde signatuur te Maastricht door de Staten-Generaal, medesoeverein van de overwegend katholieke maar tweeherige stad, moet in eenzelfde veroveringsperspectief worden geplaatst, evenals die van Den Bosch, in 1636 door het gereformeerde stadsbestuur ingesteld en door de Raad van State goedgekeurd.²²

De portee en de gevolgen van het universiteitsprivilege moeten we niet onderschatten. Met een beroep op het 'privilegium exclusivum' dat haar in 1575 als volwaardige universiteit met promotierecht in alle faculteiten was verleend, heeft Leiden zijn monopoliepositie in Holland en Zeeland heel de vroegmoderne tijd door met grote hardnekkigheid verdedigd. Niet alleen tegen Amsterdam, maar ook tegen de herhaalde plannen van Middelburg, in 1747 van Den Haag, en nog in 1757 van Zierikzee, dat met het legaat van Mr. Pieter Mogge, groot f 420.000, op uitdrukkelijke instructies van de erflater daar een universiteitje van coccejaanse, anti-voetiaanse signatuur wilde oprichten. De Leidse academie stond onmiddellijk op haar achterste benen en beriep zich op het feit dat de Staten van Zeeland de stichtingsakte van de universiteit met het 'privilegium exclusivum' mede hadden ondertekend, zo-

21 De bisschoppelijke (!) universiteit van Bonn, in het keurvorstendom Keulen, was in 1784 de eerste katholieke universiteit die geen pauselijk privilege kreeg. Dat van keizer Jozef II volstond.

22 F.L.R. Sassen, *De illustre school te Maastricht en haar hoogleraren (1683-1794)* [Meded. KNAW, afd. Letterkunde, NR 35, 1] (Amsterdam, 1972); M. de Haas, *Bossche scholen van 1629 tot 1795* (z.pl., 1926) p. 112-161; F. Sassen, *Studenten van de Illustre School te 's-Hertogenbosch, 1636-1810. Ter reconstructie van het Album Studiosorum* [Meded. KNAW, afd. Letterkunde, NS 33, 2] (Amsterdam, 1970); H. Bots, I. Matthey & M. Meyer, *Noordbrabantse studenten 1550-1750* (Tilburg, 1979) p. 91-92.

dat Zeeland zich daarmee eens voor al van een eigen universiteit had afgesneden. Waarop Zierikzee snedig repliceerde dat dit rebelse Staten waren geweest, dat de toen nog wettige soeverein Filips II dat privilege nooit had erkend, en dat het Zeeland thans dus vrijstond te handelen zoals het wilde. Maar de universiteit van Zierikzee bleef een dode letter. Na tien jaar procederen, en vermoedelijk over de streep gehaald door de jaloezie van de Middelburgse magistraat en de voetiaanse predikanten die het klimaat in de Zeeuwse kerk bepaalden, stelden de Zeeuwse Staten de Leidse academie in het gelijk. Tot woede van velen. De Zeeuw Mr. Pieter Paulus, later patriot en eerste voorzitter van de Nationale Vergadering, schreef nog in 1775, toen hij student te Leiden was, uitgerekend bij het tweede eeuwfeest van die academie een vlammend protest tegen de Leidse arrogantie.²³

Maar het mes sneed van twee kanten. Leidens privilege werd zelf lang niet overal erkend. De vroegmoderne 'orbis academicus' was maar klein, de status van de universiteiten was het voorwerp van talloze verhandelingen en repertoria. Dat moest ook wel, aangezien van de erkenning van zo'n instelling van hoger onderwijs de geldigheid van de door haar verleende graden afhing. Met name een advocaat of geneesheer, die voor de uitoefening van zijn beroep van zo'n erkenning door het Hof, een medisch college of de lokale magistraat afhing, kon zich daarmee lelijk in de vingers snijden. Een van de universiteiten die de Republiek heeft geteld, balanceerde zelf op het scherp van de snee. De Illustre School die het kwartier van Nijmegen in Gelderland in 1653 eigenmachtig oprichtte, werd door datzelfde kwartier twee jaar later tot universiteit verheven (1655/56). Graden werden op gezag van de Staten van het kwartier van Nijmegen verleend, ondanks het verzet van de overkoepelende Staten van Gelderland die zichzelf soeverein achtten en alleen het pas acht jaar eerder verleende provinciaal monopolie van Harderwijk erkenden.²⁴ Dat verhinderde Nijmegen niet een kleine twintig jaar lang zijn eigen weg te blijven volgen. Het ontleende zelfs een argument tegen Harderwijk aan het vertrek van de Harderwijkse jurist Johannes Christenius naar het 'obscurum Amstelodamense Gymnasium' in 1659: een duidelijker teken van neergang was wel niet denkbaar!²⁵

23 Pieter Paulus, *Betoog van Zeelands regt, tot het stigten eener hoogeschool* (Leiden, 1775).

24 Zie L.Th. Roukens, *Oratio de Academia Noviomagensi* (Groningen, 1769); Y.H. Rogge, 'De Academie te Nijmegen', *Oud-Holland* 18 (1900) p. 153-180; J.J. Brinkhof, 'Enkele opmerkingen over de geldigheid van de aan de Kwartierlijke Academie behaalde doctorsgraad in de rechten', *Numaga* 19 (1972) p. 14-17; W.Th.M. Frijhoff, *La Société néerlandaise et ses gradués, 1575-1814. Une recherche sérieuse sur le statut des intellectuels* (Amsterdam/Maarssen, 1981) p. 14-16; Hans Bots, 'L'enseignement de la médecine de l'ancienne université de Nimègue (1656-1679)', in: A.H.M. Kerkhoff e.a. (red.), *De novis inventis. Essays in the history of medicine in honour of Daniel de Moulin* (Amsterdam/Maarssen, 1984) p. 13-25.

25 Roukens, *Oratio*, p. 8, die een resolutie van het kwartier van Nijmegen van 24 september

Nijmeegse graden werden door het Arnhemse Hof formeel niet erkend, maar lijken bij de admissie van advocaten in feite evengoed te zijn geaccepteerd als die van gewestelijke universiteiten, en Nijmeegse professoren als Gerard Noodt en Christophorus Wittichius waren coryfeeën waar de concurrenten om vochten.

De Leidse graden werden lange tijd niet in het buitenland erkend.²⁶ Uiteraard niet in de gebieden van de (ex-)legitieme soeverein, de Zuidelijke Nederlanden, Bourgondië, Spanje en Portugal, enzovoort. Paus Clemens VIII excommuniceerde in 1603 iedereen die zich als student in Leiden zou inschrijven. Maar ondanks de in de geschiedenis heersende mythologie over het onmiddellijke, wereldwijde succes van de Leidse academie, was Leiden ook niet salonfähig in staten waarmee de Republiek beslist niet in conflict, althans niet in oorlog was. Het probleem was dat er lange tijd geen volbloed calvinistisch soeverein in Europa was en dat niet alleen de katholieke, maar ook de lutherse vorsten de gereformeerde religie aanvankelijk als een verderfelijke ketterij of sekte beschouwden die zij niet wensten te bevoordelen. Vandaar het succes van Basel bij de Nederlanders, lange tijd de enige volwaardige gereformeerde universiteit buiten de Republiek.²⁷

Zelfs de beroemde academie van Genève, gesticht door de magistraat van de Republiek Genève op initiatief van Calvijn, kon lange tijd geen erkenning vinden. Daarop werd een simpele, typisch vroegmoderne oplossing gevonden: de graden van Genève werden erkend door de Staten van de Noord-Nederlandse gewesten, terwijl de Noord-Nederlandse graden in Genève voor vol werden aangezien.²⁸ Door die wederzijdse erkenning, en gesteund door de instemmende houding van Engeland, konden de beide academies zich in het gezelschap van de 'fameuze' (dat wil zeggen gereputeerd erkende) universiteiten van Europa opgenomen voelen. De Franse koning Hendrik IV, ooit zelf gereformeerd geweest, erkende in 1597 de Leidse promoti in de wijsbegeerte en het burgerlijk recht (in feite die in de rechten, want in Leiden werd geen canoniek recht gedoceerd), Lodewijk XIII voegde daar in 1624 de doctores medicinae aan toe. Maar in het Duitse rijk bleven de Noord-Nederlandse graden tot de Vrede van Münster in vele, vooral lutherse en katholieke territoria in beginsel waardeloos en ook daarna weigerde de keizer obstinaat ze in zijn eigen erflanden te erkennen. Zelfs het streng lutherse Denemarken bleef de voet dwars

1659 citeert.

26 Zie Frijhoff, *La Société néerlandaise et ses gradués*, p. 70-74.

27 In de zestiende en de vroege zeventiende eeuw promoveerden te Basel vijftientig Noord-Nederlanders (Frijhoff, *La Société néerlandaise et ses gradués*, p. 383). Basel kwam daarmee op de derde plaats als buitenlandse promotie-universiteit, na Orléans en Padua.

28 Th. Heyer, 'Lettres patentes des Provinces-Unies des Pays-Bas en faveur des docteurs et autres gradués de l'Académie de Genève, 1593-1599', *Mémoires et documents publiés par la Société d'histoire et d'archéologie de Genève* 11 (1859) p. 161-191.

houden. Geen wonder dat de Noord-Nederlanders die het konden betalen er tot in het derde kwart van de zeventiende eeuw de voorkeur aan gaven hun graad bij een van de oude, prestigieuze universiteiten in Frankrijk, Italië of Zwitserland te halen.²⁹ Of dat gebrek aan erkenning feitelijk veel zoden aan de dijk zette, is natuurlijk vers twee. Het hing sterk af van de functie die men ambieerde. Aankomende raadsheren en rechters hadden er belang bij de richtlijnen van hun vorst te volgen, waar advocaten en medici die soms zonder nadelige gevolgen voor hun werkgelegenheid aan hun laars konden lappen.

Het Athenaeum als stadshogeschool

Tegen de achtergrond van dit spanningsveld krijgt de stichting van het Amsterdamse Athenaeum meer reliëf. Het ging niet zomaar om een inrichting die er gezien de groei van de stad logischerwijs vroeger of later toch wel zou zijn gekomen. Het Athenaeum van Amsterdam werd opgericht in een context van onzekerheid over de toekomst van het universitair bestel, en van concurrentie met nog maar kort verkregen en nauwelijks geconsolideerde privileges van andere instellingen. Tenslotte sprak het allerminst voor zich dat een haven- en handelsstad als Amsterdam zich met academische kennis zou bemoeien. Daar kon voor sommigen alleen maar ellende van komen.

Hoewel de universiteiten en illustre scholen in de Republiek vaak door een alliantie van centrale overheid en stedelijke burgerij van de grond kwamen, woog de vorming van dienaren voor overheid en kerk aanvankelijk het zwaarst. We zagen al dat de theologie in het begin het academische landschap bepaalde. Zestig jaar na de oprichting van de Leidse hogeschool houdt Gisbert Voetius in zijn befaamde rede bij gelegenheid van de inwijding van de Utrechtse academie op 15 maart 1636 een pleidooi voor een universiteit die geheel vanuit het nut van de wetenschap voor theologie en bijbeluitleg lijkt te zijn gedacht, ook al erkent hij dat de universiteit tevens een vormingsinstituut voor dienaren van de Republiek moet zijn.³⁰ In feite steunt zijn wetenschapsmodel nog zwaar op de middeleeuwse visie van de theologie als moeder van alle wetenschappen. Maar tegelijk wordt het program dat hij ontvouwt gekenmerkt door een modern nuttigheidselement. Behalve medicijnen en rechtsgeleerdheid (waar uitdrukkelijk ook politica, ethica, en economica onder worden geschaard), somt Voetius in den brede op welke vakken allemaal in de faculteit van de artes liberales onderwezen dienen te worden: fysica; astronomie, astrologie en tijdre-

29 Zie voor die conjunctuur: Frijhoff, *La Société néerlandaise et ses gradués*, p. 75-153.

30 Gisbertus Voetius, *Sermoen van de Nutticheydt der Academien ende scholen, mitsgaders der Wetenschappen en der Consten die in de selve gheleert werden* (Utrecht, 1636). Zie voor het volgende ook Frijhoff, 'Hoger onderwijs als inzet van stedelijke naijver', p. 98-99.

kenkunde; optica, refractieer en perspectiefkunst; rekenkunde, meetkunde, statica, mechanica en bouwkunde; vestingbouw; kosmografie, aardrijkskunde en zeevaartkunde; topografie en hydrografie; muziek; logica, dialectiek en metafysica; critica; Latijn, Grieks, Hebreeuws, Chaldeeus, Syrisch en Arabisch. Heel duidelijk bevat deze opsomming impliciete verwijzingen naar het middeleeuwse 'trivium' en 'quadrivium'. Maar het brede spectrum dat Voetius schetst, vormt tevens een afspiegeling van de canon van nuttige wetenschappen uit zijn eigen tijd en een poging die te heracademiseren om ze onder het bestier van de fundamentele wetenschap te brengen. Op dat punt vormt zijn rede een theoretische echo en een doordachte poging tot integratie, van prins Maurits' praktische initiatief tot stichting van een ingenieurs-school bij de universiteit van Leiden in 1600. Het model van die school, door Simon Stevin opgesteld, valt zonder moeite in bovenstaande opsomming terug te plaatsen.

Voetius' probleem, en dat van Leiden, lag in het rigide karakter van de facultaire structuur van de volwaardige universiteiten, die zulke praktijkgerichte opleidingen eigenlijk slechts marginaal toestond.³¹ Dat is dan ook wat in Leiden, Franeker en elders gebeurde: technologie, en soms ook nieuwe wetenschap, moest eerst lange tijd in het voorgeborchte van een parallelopleiding, een privatissimum of een persoonlijke hobby van een hoogleraar blijven voordat ze werd toegelaten op de *Series of Ordo Lectionum*, het officiële collegerooster. In dat opzicht hadden instellingen die geen universaliteitsaanspraken op het gebied van de wetenschapsorganisatie toonden het veel gemakkelijker. Op dat kruispunt van problemen moeten we ook de Amsterdamse initiatieven tot enigerlei vorm van hoger onderwijs plaatsen. Het waren voor een belangrijk deel pogingen om iets nieuws te beginnen dat verder zou kunnen gaan dan de ietwat verkalkte structuur van de universiteiten. Maar juist zo'n potentiële vernieuwing riep de universiteit wakker: daar was echte concurrentie te duchten. Dit temeer daar de Noord-Nederlandse universiteiten, bij gebrek aan een centrale leiding, er zelf niet goed in slaagden een harmonisch opgebouwd curriculum aan te bieden, zodat de studenten ook daar de vrijheid van de consument in praktijk brachten. De klaarblijkelijke onmogelijkheid hun tot een strakke propedeutische vorming in de artes te verplichten, voorafgaand aan het onderwijs in de hogere faculteiten, bleef nog heel lang een klaagpunt van de academische overheid.

Het eerste initiatief heeft het niet lang uitgehouden. Het is bekend dat enkele Amsterdamse burgers uit het rederijersmilieu die in de letteren waren geïnteresseerd

31 Zie P.J. van Winter, *Hoger beroepsonderwijs avant-la-lettre. Bemoeiingen met de vorming van landmeters en ingenieurs bij de Nederlandse universiteiten van de 17e en 18e eeuw* (Amsterdam enz., 1988).

onder de stuwende kracht van geneesheer dr. Samuel Coster (1579-1665) in 1617 een Nederduytsche Academie oprichtten naar het model van de laatrenaissancistische Italiaanse academies.³² Het doel van de academie was 'een Nederlandse oefenschool' te zijn voor kooplieden en andere geïnteresseerden, terwijl in 'komediën, tragediën ende andere oefeningen' aanschouwelijk staatkundig en ethisch onderricht zou worden geven. Op 1 augustus werd de eerste steen gelegd voor een gebouw aan de Keizersgracht tussen de Beren- en de Runstraat. Het ideaal was dus wetenschapsbevordering in de landstaal. Vakken als wis- en sterrenkunde, reken- en zeevaartkunst (door Sybrand Cardinael), geschiedenis, Hebreeuws (door Johannes Antonides), wijsbegeerte, letteren en toneel stonden op het program, maar alleen de zeevaartlessen en de letterkundige oefeningen kwamen echt van de grond.³³ De kerkenraad, die in die moeilijke jaren rond de nederlaag van de staatsgezinden en de orthodoxe triomf op de Synode van Dordrecht het oor van de magistraat had, zag in de academie echter een kweekplaats van libertijnen en remonstranten. Ze stoorde zich aan de doopsgezinden onder de docenten en hield de wetenschap liever zelf onder controle. Coster moest de magistraat beloven in te binden, en zag zich wegens geldgebrek in september 1622 gedwongen het gebouw te verkopen.

Costers initiatief stond niet alleen. Het gonsde in die jaren van pogingen een alternatief, samenhangend aanbod aan nieuwe vormen van kunsten en wetenschappen te realiseren. Zo heeft De la Fontaine Verwey terecht gewezen op de ambities van de uit Antwerpen afkomstige schermmeester Gerard Thibault met zijn Académie de l'Espée rond 1615, waarbij een combinatie van wiskunde, muziek, schermkunst en koopmanschap in het spel was.³⁴ Smits-Veldt en anderen hebben dit wel

32 H. Brugmans, 'Algemeene geschiedenis van Universiteit en Athenaeum', in: [H. Brugmans, J.H. Scholte & Ph. Kleintjes], *Gedenkboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam, 1932) p. 13-105, hier p. 21-22; M.B. Smits-Veldt, 'De "Nederduytsche Academie" van Samuel Coster (1617-1622): de eerste Nederlandse volksuniversiteit', *Literatuur* 1/2 (1984) p. 58-64; Marieke van Doorninck & Erika Kuijpers, *De geschoolde stad. Onderwijs in Amsterdam in de Gouden Eeuw* (Amsterdam, 1993) p. 66-70. Voor Coster, zie *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* VI, p. 351-356.

33 Zie bijvoorbeeld H.F. Wijnman, 'De beoefening der wetenschappen te Amsterdam vóór de oprichting van het Athenaeum in 1632', in: A.E. d'Ailly (ed.), *Zeven eeuwen Amsterdam II* (Amsterdam, 1947) p. 435-461; H.F. Wijnman, 'De Hebraicus Jan Theunisz. Barbarossa alias Johannes Antonides als lector in het Arabisch aan de Leidse universiteit (1612-1613). Een hoofdstuk Amsterdamse geleerdengeschiedenis', *Studia Rosenthaliana II* (1968) p. 1-29, p. 149-177; C.A. Davids, *Zeewezen en wetenschap. De wetenschap en de ontwikkeling van de navigatietechniek in Nederland tussen 1585 en 1815* [diss. RUL] (Amsterdam/Dieren, 1986) p. 314-316.

34 H. de la Fontaine Verwey, 'Gerard Thibault en zijn "Academie de l'Espée"', in: dezelfde, *Uit de wereld van het boek III* (Amsterdam, 1979) p. 129-164.

een vroege vorm van 'volksuniversiteit' genoemd. Die term lijkt mij misleidend. De Nederduytsche Academie was geen simpele vorm van wetenschapspopularisatie in twintigste-eeuwse trant. Zij vertegenwoordigde, zij het uiteraard nog aarzelend en tastend, een nieuw onderwijsmodel, dat van de civieke, op de eigen stad en haar specifieke behoeften gerichte hogeschool.

Ook in andere steden van de Republiek zien we in de zeventiende eeuw aanzetten tot nieuwe vormen van onderwijs die inspelen op de verwachtingen binnen de stad zelf, tegen de achtergrond van veranderende percepties van de relatie tussen de kunsten en wetenschappen onderling en tussen kennis en samenleving. Zo in Breda, waar de heer van de Baronie, prins Frederik Hendrik, in 1647 een Illustre School opent met een uiteenlopende reeks leerstoelen en een anatomisch theater.³⁵ Zo vooral ook in Rotterdam. Daar was al in 1636 een kortstondig begin gemaakt met een Illustre School naar Amsterdams model: een professor in de historiën gaf toen van stadswege publieke lessen. Maar het onderwijs verliep, ook al meende het stadsbestuur dat 'eenige bysondere stuydiën in een stadt van commercie' gewenst waren. Eerst in 1681 werd een nieuwe Illustre School opgezet, op traditionele basis maar met een losse structuur, bedoeld om de studenten zo lang mogelijk in de stad te houden en voor de 'verleidinge ende debauches der jonckheit' (lees het rosse studentenleven van Leiden) te behoeden – een traditioneel, meer of minder retorisch argument, dat ook de Amsterdamse regenten reeds eind 1629 als motief voor de stichting van een eigen Athenaeum naar voren hadden gebracht. Er werden dan ook colleges in de rechten, artes, theologie en later ook Grieks gegeven. Maar de artes-professor Pierre Bayle was veel meer een wetenschapper dan een docent, en zijn ruzie met de theoloog Jurieu maakte van de Rotterdamse school een wetenschappelijk strijdtoneel dat ver boven de bedoelingen van de vroedschap uitging. Na het ontslag van Pierre Bayle en de dood van zijn tegenstander Jurieu functioneerde de school dan ook vooral als een open opvangstructuur voor aan de wetenschappelijke actualiteit en de stedelijke behoeften aangepaste specialismen, door 'luyden van bysondere bequaemheyt' te geven.³⁶ Zo ging het in de achttiende eeuw ook te Middelburg. En zo ging

35 D. Langedijk, 'De "Illustre Schole ende Collegium Auriacum" te Breda', *Taxandria* 41 (1934) p. 257-270, p. 290-300, p. 328-336; 42 (1935) p. 28-39, p. 72-98, p. 128-135; F.L.R. Sassen, 'Levensberichten van de hoogleraren der Illustre School te Breda', *Jaarboek 'De Oranjeboom'* 19 (1966) p. 123-157; G.A. Lindeboom, 'De Illustre School in Breda', *Spiegel historicael* 6 (1971) p. 88-94. Reglement in Kn. 5387.

36 Zie J.B. Kan, 'De Illustre School te Rotterdam', *Rotterdamsch Jaarboekje* 1 (1888) p. 1-96; M.J. van Lieburg, *Het medisch onderwijs te Rotterdam, 1467-1967. Een kort historisch overzicht* (Amsterdam, 1978); H. Bots, 'Pierre Bayle en de Rotterdamse Illustre School 1681-1693', *Rotterdams Jaarboekje* VIII, 10 (1982) p. 176-201; N.L. Dodde, ... *tot der kinderen selfs profijt... Een geschiedenis van het onderwijs te Rotterdam* ('s-Gravenhage, 1991) p. 132-135.

het toen eigenlijk overal in de Republiek, waar elke stad die zich respecteerde een verdienstelijke geleerde aan zich bond door hem – voorzien van een professorstitel – colleges in de letteren, de rechten, de fysica, de scheikunde of de theologie te laten geven, of nuttige kunsten als de ontleding of de vroedkunde in de stad introduceerde door er een lector voor aan te stellen.

In 1629-1632, de stichtingsperiode van het Amsterdamse Athenaeum, was het echter nog niet zover.³⁷ De Amsterdamse stedelijke formule was nog nieuw. De academies en universiteiten richtten zich uitdrukkelijk op een heel gewest, zoniet verder. Het Middelburgse college van 1611 leek nog sprekend op een seminarie in de geest van het Leidse Statencollege, de uitbouw die het stadsbestuur in de daarop volgende jaren voorstond, was niet meer dan een lokale applicatie van het Leidse universiteitsmodel. Hetzelfde geldt voor Deventer, de enige Illustre School die reeds lang vóór Amsterdam was gepland maar waarvan de feitelijke stichting was opgehouden door het lange leven van de erflaters die het stichtingskapitaal hadden beloofd.³⁸ Toen het Deventer Athenaeum op 16 februari 1630 eindelijk werd geopend, kwam er een klein gewestelijk universiteitje tot leven, met in beginsel vier faculteiten en een beoogd gewestelijk promotierecht, dat haar uiteindelijk slechts door de spreekwoordelijke jaloezie van Kampen en Zwolle, de twee andere hoofdsteden van Overijssel, werd onthouden. Wel liep de openingstoespraak van de nieuwe professor in de wijsbegeerte, de Duitser David Scanderus, reeds vooruit op de thematiek die bijna twee jaar later, op 8 en 9 januari 1632, bij de opening van het Amsterdams Athenaeum aan de orde zou worden gesteld. 'De philosophiae et politicae conjugio' was zijn thematiek, dus over het gelukkig samengaan van wijsbegeerte en politiek,

37 Voor de geschiedenis van de stichting zelf en van de vroege geschiedenis van het Athenaeum verwijs ik naar de bestaande literatuur, zoals Brugmans, 'Algemeene geschiedenis', p. 23-32; I.H. van Eeghen, W.Gs. Hellings & H. de la Fontaine Verwey, *Het illustere begin van het Athenaeum* (Amsterdam, 1957); Derck Regin, *Traders, artists, burghers. A cultural history of Amsterdam in the seventeenth century* (Assen-Amsterdam, 1976) p. 78-81; Van Doorninck & Kuijpers, *De geschoolde stad*, p. 70-82; en vooral Chris L. Heesakkers, 'Foundation and early development of the Athenaeum Illustre at Amsterdam', *Lias* IX, 1 (1982) p. 3-18, en C.S.M. Rademaker ss.cc., 'The Athenaeum Illustre in the correspondence of Gerardus Joannes Vossius', *Lias* IX, 1 (1982) p. 19-55.

38 Zie Van Slee, *De Illustre School te Deventer*; Frijhoff, 'Deventer en zijn gemiste universiteit', p. 45-79; dezelfde, 'Het Athenaeum van Deventer: een stedelijke hogeschool en haar studenten', in: H.W. Blom, H.A. Krop & M.R. Wielema (ed.), *Deventer denkers. De geschiedenis van het wijsgerig onderwijs te Deventer* (Hilversum, 1992) p. 9-27. Verder Jacobus Revius, *Daventria illustrata* (Leiden, 1651), met name de vertaling van een deel daarvan onder de titel *Licht op Deventer: de geschiedenis van Overijssel en met name de stad Deventer*, vert. en toegelicht door A.W.A.M. Budé, G.T. Hartong & C.L. Heesakkers (Hilversum, 1995) p. 20-23 en p. 164-165, alwaar de tekst van het testament van de stichters d.d. 24 maart 1584 o.s.

oftewel van wijsheid en beleid – terwijl Barlaeus even later, zoals bekend, wijsheid en koopmanschap zou conjugeren en Vossius het nut van de geschiedenis zou bespreken.³⁹ Voetius schreef vier jaar later de ‘nutticheydt’ van de academie zelf in de titel van zijn openingsrede. Het nut, de maatschappelijke betekenis van wetenschap in de samenleving, ja in een lokale context, zat dus in de lucht. Elke instelling van hoger onderwijs mat zich de allures van een weldoener van het lokaal gemeenebest aan. Stonden ze daarom ook allemaal even dicht bij de lokale belangen? Waar diende een universiteit eigenlijk voor?

Naar een nieuw type universiteit

Wat de stichting van het Amsterdamse Athenaeum voor de ontwikkeling van het universitair bestel in de Republiek en ver daarbuiten heeft betekend en in hoeverre zij een nieuw concept bracht, kunnen we het beste achterhalen uit de polemiek die bij die gelegenheid tussen Amsterdam en Leiden is gevoerd. Formele inzet van die polemiek was het recht van de stad Amsterdam om zoets als een hogeschool te openen. Feitelijk ging het om de vormgeving van het hoger onderwijs. We dienen daarbij voor ogen te houden dat de oude definitie van de ‘universiteit’ alleen in schijn nog geheel overeind stond. In werkelijkheid was sinds de late middeleeuwen een groeiende onzekerheid ontstaan over de eigen kenmerken van een universiteit en over de vraag welke instellingen daar nu precies aan voldeden. Een van de redenen van die groeiende onzekerheid lag in de verbrokkeling van Europa, waardoor er geen onbetwiste autoriteit meer was die over de vormgeving van het hoger onderwijs en de inhoud van de wetenschap waakte. Zo werd in 1527 in Marburg door graaf Filips van Hessen de eerste (lutherse) universiteit geopend zonder keizerlijk of pauselijk privilege – al haalde de keizer dat verzuim in 1541 alsnog in.⁴⁰

Intussen was er al een heel gamma scholen ontstaan die weliswaar beslist niet identiek waren met een universiteit en zulks ook niet pretendeerden, maar wel vormen van onderwijs gaven die tot op zekere hoogte op de universitaire lessen anticipeerden en ze niet zelden beconcurrerden. Eigenlijk was dat al in de veertiende eeuw in de Noordelijke Nederlanden zelf begonnen, met de grote scholen van

39 David Scanderus, *Oratio inauguralis de philosophiae et politicae conjugio* (Deventer, 1630) [exemplaar in RA Gelderland, Familiearchief Van Rhemen, pamflet nr. 371; Van Slee kon inder tijd geen exemplaar van deze rede traceren]. Scanderus kwam uit Cottbus (Lausitz). Voor Barlaeus' rede *Mercator sapiens, sive oratio De conjungendis mercaturae et philosophiae studiis* (Amsterdam, 1632) kan ik uiteraard verwijzen naar: Caspar Barlaeus, *Mercator sapiens. Oratie gehouden bij de inwijding van de Illustere school te Amsterdam op 9 januari 1632*, vert. en inl. door S. van der Woude (Amsterdam, 1967); voorts G. Vossius, *De historiae utilitate oratio* (Amsterdam, 1632).

40 W. von Bredow (ed.), *450 Jahre Philipps-Universität Marburg* (Marburg, 1979).

Zwolle, Deventer, Utrecht, Den Bosch, Emmerik en andere steden, waarvan de hoogste klassen het artes-onderwijs van de universiteiten overlaptten. Dit schooltype was vervolgens naar het zuiden geëxporteerd, via Leuven naar (katholiek) Parijs. Daar kwam het als de 'modus parisiensis' bekend te staan.⁴¹ Vervolgens waaide het over naar (luthers) Straatsburg en (gereformeerd) Herborn, vanwaar het op zijn beurt de Republiek weer inspireerde.⁴² De Hollandse schoolorde van 1625, die het onderwijs in de logica en de fysica in de topklassen van de Latijnse scholen deed beginnen, draagt er nog duidelijke sporen van.⁴³ Andere onderwijsvormen werden uitdrukkelijk als met de universiteiten concurrerende scholen opgezet. Zo het Collegium trilingue te Leuven in 1517, en, als een nog scherper geprofileerd alternatief, het Collège Royal de France te Parijs (1529-1530), dat slechts losse leerstoelen voor coryfeeën op cruciaal geachte wetenschapsgebieden kende en daarmee de als te schools beschouwde universiteit rechtstreeks beconcurrerde. Pierre de la Ramée, beter bekend als Ramus, was er bijvoorbeeld de eerste 'lecteur royal' in de wiskunde.

Het is in dit verband zeker niet overdreven van een universitaire identiteitscrisis te spreken. Niet voor niets verschenen in de zestiende eeuw de eerste universiteitsgidsen, zoals de *Tractatus de academiis et scholis* in Europa van W. Jobst oftewel Justus (Frankfurt an der Oder, 1554), de meermaals herdrukte gids *Academiae celebres in universo terrarum orbe* van Jacobus Middelndorpius (Keulen, 1567), of het repertorium van François du Jon (of Junius; Heidelberg, 1587), die de aarzelende student bedoelden voor te lichten over het karakter, de reputatie, de ouderdom (dus het prestige) en de mogelijkheden van de verschillende academies en de betere gymnasia. Hermann Conring (Helmstedt, 1651), Franciscus Lucae (Frankfurt am Main, 1711), Jean de Launoy (Hamburg, 1717) en J.G. Hagelganss (Frankfurt am Main, 1737) redigeerden repertoria die uitgroeiden tot volwaardige handboeken met historische gegevens en een minstens summiere beoordeling van het wetenschappelijk peil van de instellingen. Het universitaire landschap was intussen dan ook totaal ondoorzichtig geworden. Hoewel een universiteit formeel aan het criterium van het privilege en het promotierecht te herkennen was, stonden de gymnasia academica of illustre scholen van Deventer, Steinfurt, Herborn, Zerbst, Hamm, Bremen, Hamburg, Osnabrück, Augsburg en meer dergelijke steden regelmatig op een veel hoger

41 Gabriel Codina Mir s.j., *Aux sources de la pédagogie des Jésuites: le 'modus parisiensis'* (Rome, 1968).

42 Zie E.H. Waterbolk, 'Vormende krachten bij de oprichting der hogeschool te Franeker', in: G.Th. Jensma, F.R.H. Smit & F. Westra (ed.), *Universiteit te Franeker 1585-1811. Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool* (Leeuwarden, 1985) p. 40-55.

43 E.J. Kuiper, *De Hollandse 'schoolorde' van 1625. Een studie over het onderwijs op de Latijnse scholen in Nederland in de 17de en 18de eeuw* (Groningen, 1958).

onderwijsniveau dan de universiteitjes van kloosterorden of van de 'Kleinstaaterei', wel 'Familienuniversität' genoemd aangezien de enkele tientallen docenten en studenten er uit een klein aantal nauw verzwagerde families kwamen.

Ook Voetius nam achter in de gedrukte uitgave van zijn openingsrede van de Utrechtse academie in 1636 zo'n lijst op. Hij maakte daarin een duidelijk en strikt formeel onderscheid tussen universiteiten en illustre scholen. Universiteiten in de katholieke wereld kende hij natuurlijk minder goed en sommige ontbreken op zijn lijst, maar van de protestantse blijkt hij goed op de hoogte. In tegenstelling tot sommige andere auteurs beschouwde hij bijvoorbeeld de hugenootse academies in Frankrijk en Navarra (Nîmes, Montauban, Die, Saumur, Sedan, Orthez) als volwaardige universiteiten, vanwege hun aparte, door de koning gewaarborgde (dus semi-geprivilegieerde) positie en hun (overigens zeer partieel) promotierecht. Op zijn lijst vinden we echter ook vier voorbeelden van spook-universiteiten, waarvan er in andere lijsten soms wel tientallen voorkomen: Lyon (een universiteit die in 830 gesticht zou zijn!), Bergamo in Italië, Braga in Portugal (vermoedelijk een verkeerde interpretatie van de correspondentie van Nicolaus Clenardus, die prins Hendrik van Portugal daar in 1537-1538 een college hielp stichten) en Poznan in Polen (in feite een nevenvestiging van de nationale universiteit Krakau). Een vijfde voorbeeld is interessant omdat het ons iets leert over de verschuiving van het universitair ideaal. Het gaat hier namelijk om de adelsacademie te Sorø in Denemarken die een twaalf-tal jaren eerder, in 1623, door koning Christiaan IV was gesticht als een academisch alternatief voor de universiteit van Kopenhagen, maar met sociaal beperkte toegang.⁴⁴ Ook in Nederland had dat vernieuwend concept de aandacht getrokken.

Met name de illustre scholen noemt Voetius zorgvuldig op. De Noord-Nederlandse kent hij natuurlijk allemaal (Harderwijk – toen nog geen academie –, Amsterdam, Deventer en Dordrecht). Maar 26 van de 55 genoemde instellingen bevinden zich in het Duitse rijk en vanwege de toeloop van Hongaarse en Transsylvaanse studenten naar de Nederlanden, kan hij ook een appreciatie geven van de scholen te Tyrnau (Trnava, toen juist tot academie verheven), Debrecen, Patach (Sárospatak), Weissenburg (Alba Iulia), Clausenburg (Cluj), Cronstadt (Brasov), Bestercze en Waradin, aan de grenzen van de toenmalige christenheid. Dat Genève geen echte universiteit is, is hem bekend. Hoewel hem dat als trouw calvinist spijt, deelt hij Calvijns academie niettemin bij de illustre scholen in, zoals het formeel ook behoort.

Hoe moeilijk het was goed onderscheid tussen de verschillende typen instellingen te maken en in hoeverre dat te maken had met verschuivende concepties van het

44 Zie William Norwin, 'Christian IV's Ridderakademi og Skolen 1623-1665', in: M. Mackeprang (ed.), *Sorø. Klostret, Akademiet gjennem tiderne I* (Sorø, 1923) p. 374-632.

hoger onderwijs, leren we uit de akten van het proces dat de Leidse academie de Amsterdamse magistraat in 1631 aandeed om de oprichting van het Athenaeum te verhinderen. De Amsterdamse vroedschap had al eind 1629 in principe tot de inrichting van een vorm van hoger onderwijs besloten, met een dubbel argument: de oud-leerlingen van de Latijnse School waren intellectueel nog niet rijp voor de academie, en ze waren nog te jong om op hun eentje naar het ruwe Leiden te gaan, waar geen studentenhuizen waren en ze dus groot gevaar voor hun zedelijk leven liepen. Het eerste argument wees inderdaad in de richting van een Illustre School. Het was in die jaren algemeen bekend dat de gymnasia academica door hun strakke programma een veel betere propedeutische opleiding vormden dan de stuurloze universitaire curricula. De Harderwijker theologieprofessor Henricus van Diest zei het – niet zonder eigenbelang – in 1634 met zoveel woorden: ‘pro fundamentis vere jacendis potius Gymnasium quam Academias eligeram’ (om echte grondslagen te leggen zou ik eerder de Illustre School dan de academie kiezen).⁴⁵

In werkelijkheid was het de Amsterdamse raad niet zozeer om de jeugd als wel om de gecultiveerde burgerij te doen. Het Athenaeum moest een soepel instrument van de lokale civieke cultuur worden, niet zozeer een alternatief voor de universiteit, die noodzakelijkerwijs veel straffer georganiseerd was en uit een veel grotere regio moest werven. De grote weerklank van Barlaeus’ rede met de welsprekende titel ‘Mercator sapiens’ spreekt in dit opzicht boekdelen. Barlaeus sprak de Amsterdamse kooplieden rechtstreeks aan op hun omgang met de nieuwe verworven welstand en stelde de nieuwe school voor als een plek waar de filosofie (letteren, kennis, wetenschap) het recht gebruik van de rijkdom kon leren: ‘opum splendorem doctrinae radiis illustret, divitiasque tum demum rectè aestimare discat, cum earum usum è Philosophorum monumentis hauserit’.⁴⁶ Ook zijn collega Vossius meldde trouwens de aanwezigheid van Amsterdamse burgers onder zijn gehoor. Hij meende dat elke stad de vrijheid had een ongeprivilegieerde vorm van hoger onderwijs te stichten, als een civieke onderneming met het uitdrukkelijke doel de burgercultuur te vergroten.⁴⁷

Voor zo’n doel bestonden reeds illustere voorbeelden. Zo in het nabije Engeland. Londen had al lang de behoefte gevoeld het stadsleven te verrijken met vrije varianten op het traditionele hoger onderwijs, die aansloten bij de nieuwe idealen van de

45 Henricus van Diest, *De ratione studii theologiae* (Harderwijk, 1634).

46 Barlaeus, *Mercator sapiens* (1632) p. 6; uitg. Van der Woude (1967) p. 28. Zie voorts ook C.L. Heesakkers, ‘De kooplieden in de collegebanken’, *Spiegel historiael* 17/5 (1982) p. 230-232.

47 Paulus Colomesius (ed.), *Gerardi Joan. Vossii et clarorum virorum ad eum epistolae* I (Londen, 1690) p. 168-175.

koopmansstad en de dienstverlening van de moderne staat. Al in 1572 had Sir Humphrey Gilbert dat in zijn *Queene Elizabeth's Achademy* met zoveel woorden gesteld.⁴⁸ In het Schotse Aberdeen was het intussen zelfs tot de stichting van een rivaliserende universiteit gekomen naast de bestaande. Marischal College was daar in 1593 naast King's College opgericht ten behoeve van al degenen die op zoek waren naar nieuw weten: er waren leerstoelen in Hebreeuws, Syrisch, fysiologie, anatomie, astronomie, geografie, geschiedenis, moraalfilosofie en andere vakken die het traditionele, in feite sterk beknotte curriculum aanvulden. Vooral het universiteitsloze Londen telde diverse semi-officiële of private instellingen (zoals de Inns of Court) waarin aanzienlijk moderner werd gedoceerd dan in Oxford en Cambridge. Het befaamde, in 1598 door de Mercer's Company en de stadsraad van Londen gestichte Gresham College voor wetenschaps-, handels- en navigatieonderwijs aan koop- en ambachtslieden gaf daarbij de toon aan. In 1612 ging Sir George Buck zelfs zo ver de stad Londen in haar geheel uit te roepen tot 'the thirde universitie of England', waar alle kunsten en wetenschappen wel ergens konden worden geleerd.

Het proces tussen Amsterdam en Leiden

De initiatieven van de Amsterdamse vroedschap krijgen in dit licht meer reliëf. De inzet ervan komt stukje bij beetje in het conflict met Leiden naar voren en wordt erdoor aangescherpt. Van de twee vooraanstaande hoogleraren die Amsterdam aantrok, Caspar Barlaeus en Gerardus Johannes Vossius, werd laatstgenoemde uit Leiden weggekocht, terwijl Barlaeus al ten gevolge van de Dordtse synode in 1619 als hoogleraar te Leiden was ontslagen en in feite geen vaste baan had. Hoewel Barlaeus en Vossius pas in december 1630 formeel werden aangetrokken, woonde Vossius al sinds mei van dat jaar in Amsterdam. Trouwens, reeds op 2 juni 1630 publiceerden de Zwitserse academies en kerken een (ongetwijfeld ingefluisterd) protest tegen de aanstaande oprichting van het Amsterdamse Athenaeum, dat als een verkapte arminiaanse (dus remonstrantse) school werd gezien – niet helemaal onbegrijpelijk gezien de wisseling van de wacht die de Amsterdamse magistraat twee jaar tevoren had gekend. Toen Vossius de Leidse senaat van zijn aanstaand vertrek had verwittigd, ging deze op 9 maart 1631 tot de aanval over.⁴⁹ De Leidse curatoren stelden op 6 april eerst nog een schikking voor: Amsterdam zou een school voor wijsbegeerte

48 Joan Simon, *Education and Society in Tudor England* (Cambridge enz., 1966) p. 341-343; John M. Fletcher, 'Change and resistance to change: a consideration of the development of English and German universities during the sixteenth century', *History of Universities I* (1981) p. 1-36, hier p. 18-19.

49 Alle akten die betrekking hebben op dit proces, bewaard in het Leidse universiteitsarchief, zijn gepubliceerd door Molhuysen, *Bronnen II* (1916) p. 153-164, p. 214*-289*.

en geschiedenis buiten de triviale school (de Latijnse Scholen) mogen oprichten op voorwaarde dat deze geen universiteit, academie of hogeschool werd genoemd, en dat met uitzondering van de officiële academische ceremonies (disputaties, oraties van de studenten, inaugurale redes) geen openbare colleges zouden worden gegeven. De nieuwe school mocht alleen namen dragen als 'acroama', of 'auditorium', die naar een ruimte verwezen, niet naar een schooltype.⁵⁰ Die verenging van het stedelijk onderwijs tot een soort schuiluniversiteit, een semi-private onderneming, was nu juist onaanvaardbaar voor Amsterdam. In Hollands leidende stad behoorde voor allen zichtbaar een openbaar toegankelijke hogeschool te staan waarmee de stad eer kon inleggen.

Op 6 juni werd het conflict voor het Hof van Holland en Zeeland gebracht. Leiden stelde vooreerst dat het 'privilegium exclusivum' van 1575 had bepaald dat geen 'gelijke schoole' te eniger tijd in Holland of West-Friesland mocht worden opgericht. Volgens de Leidse senaat betekende dit dat nergens anders in het gewest enige vorm van hoger onderwijs mocht worden gegeven, zelfs geen losse openbare lessen. Trouwens, had de schoolorde van 1625 niet alle triviaal onderwijs (dat wil zeggen het onderwijs van de vakken van het 'trivium') buiten de Latijnse stads-scholen verboden? De schoolorde bedoelde natuurlijk de bijscholen van katholieken en dissenters te weren, niet een stedelijk initiatief, maar ze kon als zodanig worden begrepen. Met deze redenering bracht Leiden het voortgezet en hoger onderwijs tot een formeel tweetrapssysteem terug, georganiseerd in twee afzonderlijke maar formeel erkende instellingen: de Latijnse School en de universiteit. Voor tussenvormen was geen plaats.

Amsterdams antwoord gaat uitvoerig op alle Leidse stellingen in. Het stedelijk zelfbewustzijn van de magistraat bereikt er het zenit. Nog afgezien van de suggestie dat de soevereiniteit helemaal niet in de gewestelijke Staten maar in de stedelijke vroedschappen gegrondvest was, stelde Amsterdam dat God zelf de leden van de magistraat tot 'custodes utriusque tabulae' (hoeders van de beide wetstafelen) had gemaakt: zij moesten over het gehele en totale welzijn van de burgers van hun stad waken en waren gerechtigd daar alle mogelijke maatregelen voor te nemen. Aangezien het triviale onderwijs daar volgens publiekrecht toe behoorde, zag Amsterdam niet in waarom hoger onderwijs dat niet zou doen, temeer daar dit juist de verloeder- ring van de jeugd in een universiteitsstad zou tegengaan. De raad presenteert de geplande colleges hier dus als een logische voortzetting van de triviale school, met een drievoudig voordeel voor de stad: moreel, intellectueel, en financieel. Wat de schoolorde van 1625 betreft, merkt Amsterdam op dat deze voor de hoogste klas van de triviale school precies die stof heeft voorzien die de beide uit Leiden weggelokte

50 Molhuysen, *Bronnen II*, p. 155.

professoren in Amsterdam gaan onderwijzen: de fysica van Magirus, de ethica van Walaeus (een Leids theoloog!), de arithmetica van Gemma Frisius, natuurfilosofie en geografie (Sacrobosco, Mela, Dodonaeus en Ortelius), en de Romeinse en algemene geschiedenis (Florus, Justinus en Sulpicius Severus). Trouwens, de Amsterdamse colleges pretenderen geen opstapje voor een facultair systeem te zijn. Amsterdam wil zulke faculteiten ook helemaal niet, stelt het. Die stelling zou echter al spoedig in de praktijk worden gelogenstraft want hoewel Amsterdam tot 1877 formeel geen faculteiten kende, werd er wel degelijk naar gestreefd leerstoelen uit alle faculteiten in te stellen.

Wat het 'privilegium exclusivum' betreft, wijst Amsterdam erop dat het geplande Athenaeum helemaal geen aan de Leidse academie 'gelijke schoole' wil of zal zijn, maar een 'wechwijser' naar de universiteit. Leiden had trouwens veel eerder in actie moeten komen, toen Nansius in Dordrecht openbare colleges Grieks begon te geven, terwijl Adrianus Marcellus en Johannes Polyander (in 1631 in Leiden!) daar filosofie doceerden; toen John Murdisson in 1595 in Middelburg wijsbegeerte ging onderwijzen, Jacobus Gruterus geschiedenis, en Joannes Isenbach theologie, Antonius Walaeus (in 1631 eveneens in Leiden) in 1607 ethica, en Gomarus in 1611 theologie, laatstgenoemde nota bene als overloper uit Leiden. Ook in Leeuwarden, twee uur gaans van de Friese academie, waren openbare lessen gegeven door Hermannus Renecherus (hij was in feite al vóór de oprichting van de Franeker universiteit vertrokken) en de geneesheer Nicolaus Mulerius die daar Grieks en wijsbegeerte doceerde voordat hij in 1614 naar Groningen vertrok. Ter adstructie van dat argument heeft de advocaat van Amsterdam nog een hele rits voorbeelden uit het buitenland gehaald, vooral uit Italië, Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden, waar het bestaan van een soort parallelnetwerk van jezuïetencolleges als argument wordt opgevoerd. Leuven tolereert toch ook het grote jezuïtencollege te Antwerpen? De buitenlandse voorbeelden zijn in feite weinig overtuigend. De advocaat is duidelijk niet goed op de hoogte van de subtiliteiten van het universitaire landschap – een conclusie die aansluit bij wat hierboven over de groeiende ondoorzichtigheid daarvan is opgemerkt. Zo meent hij dat de colleges van Oxford en Cambridge naast de universiteit staan, en herkent hij in de gymnasia van Keulen, Ingolstadt en Altdorf niet de volwaardige universiteiten die zij vanouds waren. Het hele systeem van 'Landesuniversität' is hem niet inzichtelijk.

Leidens dupliek in de zomer van 1631 legt er de nadruk op dat de door Amsterdam aangehaalde voorbeelden nooit geprivilegieerde instellingen betreffen en dat jezuïeten tot dan toe nog nooit een volwaardige universiteit hebben kunnen stichten.⁵¹ In Krakau, Pontoise, Sens, Tournon en Luik, en in Leuven zelf, had de universiteit van het betrokken rechtsgebied dit steeds weten te verhinderen. De ampel gedocumenteerde casus van de jezuïeten toont aan dat het jezuiets offensief in de richting van de universiteiten ook in de protestantse landen de nodige indruk had gemaakt. Leiden brengt bij dezelfde gelegenheid nog twee nieuwe argumenten naar voren. Ten eerste zou een intermediair onderwijsniveau niet nodig zijn, omdat de Latijnse School zelf steeds voortreffelijke bestuurders, predikanten en rechters heeft afgeleverd. Leiden lijkt hier te ontkennen dat de universiteit nodig is voor de vorming van ambtenaren: voor hun algemene vorming is de Latijnse School genoeg. De universiteit beperkt zich in deze visie tot de opleiding van professionals (geneesheren, advocaten, wetenschappers). Zo worden toegepaste kennis en wetenschappelijke vorming van elkaar gescheiden, vooruitlopend op Von Humboldt, ruim anderhalve eeuw later...

Bovendien nuanceert Leiden nu het voorheen zo scherp aangebrachte onderscheid tussen Latijnse School en universiteit. Er is plaats voor een 'hooge schoole' anders dan de academie. De universiteit doceert het hele gamma van kunsten en wetenschappen, de hogeschool slechts een deel daarvan. Voorbeelden van zulke hogescholen ziet Leiden dichtbij: de Illustre School van Harderwijk en het gymnasium academicum van Herborn, waar veel Noord-Nederlandse gereformeerden naartoe gingen. Feitelijk twee slechte voorbeelden, want beide scholen waren van de vier faculteiten voorzien.⁵² Het gaat Leiden er echter om dat zulke scholen geen propedeutisch karakter dragen, zoals Amsterdam stelde, maar veeleer autonome, niet-geprivilegieerde scholen zijn van het 'studium particulare'-type. Ze kunnen dus niet als concurrenten van de laagste stap van het universitair onderwijs worden beschouwd. Met die kronkelredenering heeft Leiden het bestaansrecht van alternatieve vormen van hoger onderwijs – en dus van het Amsterdamse Athenaeum – in be-

51 Die bewering was slechts in zoverre juist als de in de zestiende eeuw gestichte jezuïetenuniversiteiten met promotierecht (zoals die van Gandía in 1547, de Gregoriana te Rome in 1556 of Évora in 1558) slechts faculteiten in de filosofie en de theologie hadden, terwijl een jezuïeteninstelling met vier faculteiten als die van Sassari toen nog een onduidelijke academische status had. In de volwaardige universiteit van Pont-à-Mousson (1572) in Lotharingen, die door nogal wat katholieke Noord-Nederlanders werd bezocht, waren eveneens slechts de filosofie en de theologie in handen van de jezuïeten.

52 Zie M. Evers, 'The Illustre School at Harderwijk 1600-1647', *Lias* XII, 1 (1985) p. 81-113; Gerhard Menk, *Die Hohe Schule Herborn in ihrer Frühzeit (1584-1660). Ein Beitrag zum Hochschulwesen des deutschen Calvinismus im Zeitalter der Gegenreformation* (Wiesbaden, 1981).

ginsel erkend en verliest de discussie haar belang. Deze conclusie was voor iedereen aanvaardbaar, zolang Amsterdam zich niet in de plaats van de Leidse universiteit, haar privileges, taken en opdrachten wilde stellen. De Leidse vroedschap onderstreepte dat op 2 december 1631 nog eens door te verklaren dat ze zich niet tegen Amsterdam zou verzetten, zolang daar geen medicijnen, rechten of theologie werden gedoceerd. Ook voor haar lag de eigenheid van de Leidse academie dus in de opleiding van professionals, die van de Amsterdamse hoe dan ook elders. Op 22 december 1631 wees het Hof de Leidse eis dus af: Amsterdam mocht binnen haar wallen vrijelijk openbare lessen in geschiedenis en wijsbegeerte instellen. Nauwelijks veertien dagen later was het Athenaeum een feit.

Tijdens het debat moet het Hof zich hebben gerealiseerd dat er een nieuw academisch landschap aan het ontstaan was, met nieuwe kenmerken op grond van veranderende vragen en behoeften, een veranderend publiek en een veranderende verhouding tussen wetenschap en samenleving. Kennis moest niet langer voorbehouden blijven aan academici en professionals. Burgercultuur begon een belangrijke rol te spelen in het academisch kennisveld. Stadsburgers konden andere belangen hebben dan staatsburgers. En de staat hoefde, ondanks het formeel monopolie van een academie, daarom nog niet alle andere onderwijsvormen weg te vagen. De oplossing getuigde dus van inzicht in de veranderingen die de samenleving onderging, ze tolereerde een groter openheid dan voorheen. Ze bewerkte bovenal dat het hoger onderwijs voortaan kon worden losgekoppeld van de staatsbemoeienis en als een zaak van alle geïnteresseerde burgers kon worden beschouwd, op welk bestuurlijk niveau ook. Van dat nieuwe inzicht, dat het academisch landschap in de navolgende eeuwen ingrijpend zou veranderen, was het Amsterdamse Athenaeum de pionier en het eerste resultaat.